

Економіка галузей сільського господарства

УДК 330.837:338.439.02(477)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.18029413>

**Інституційні детермінанти сталого розвитку агропродовольчих ринків
України: діагностика пасток та механізми виходу**

Зеркіна Оксана Олександрівна,

к.е.н., доцент, докторант,

відділ ринкових механізмів та структур,

Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень

Національної академії наук України»,

Одеса, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-2500-3959>

Прийнято: 11.12.2025 | Опубліковано: 23.12.2025

***Анотація:** Дослідження спрямоване на розробку комплексної типології інституційних пасток на агропродовольчих ринках та обґрунтування механізмів виходу з них в умовах повоєнного відновлення економіки та європейської інтеграції. Актуальність зумовлена стратегічним значенням агропродовольчого сектору для національної економіки (близько 59% валютних надходжень від експорту) та необхідністю наукового супроводу адаптації до вимог Спільної аграрної політики ЄС. Методологічну основу становить синтез неоінституційної економічної теорії та концепцій соціо-екологічних систем. Застосовано аналітичну рамку, що інтегрує підходи path dependence (залежності від попереднього шляху), концепцію «небажаної резильєнтності» (undesirable resilience), теорію lock-in (замикання) та інституційного бріколажу. Для обґрунтування ієрархії інтервенцій використано методологію «точок важеля» (leverage points). Емпіричну базу*

сформовано на основі даних Держстату, аналітичних матеріалів UCAB, звітів Київської школи економіки (KSE), індикаторів Світового банку (WGI) за 2019-2024 роки. Ідентифіковано п'ять взаємопов'язаних типів інституційних пасток: сировинну (78% експорту – сировина та первинна переробка, індекс економічної складності ECI = $-0,45$, втрата 60-70% доданої вартості), технологічну (40-60% імпортного насіння, 65% зносу техніки, 0,3% ВДВ на R&D, деградація ґрунтів), регуляторну (індекс Regulatory Quality 0,31, Rule of Law 0,02, понад 150 змін законодавства щорічно), тіншову (30–35% тінізації сектору, 45% неформальної зайнятості, 60% готівкових операцій) та соціальну (скорочення сільського населення на 15% за 2014-2024 роки, рівень бідності 32% проти 18% у містах, менше 1% фермерів у кооперативах). Доведено системний характер взаємопідсилення пасток через координаційні ефекти, ефекти навчання та мережеві зовнішні ефекти. Встановлено, що війна як «критичний розрив» (critical juncture) створює амбівалентний вплив: посилює соціальну та сировинну пастки, водночас відкриваючи «вікно можливостей» для інституційних реформ через делегітимізацію неефективних інститутів. На основі аналізу досвіду країн ЦСЄ виявлено ризики «інституційного монокропінгу», «залежного капіталізму» та «пастки відповідності» (compliance trap). Розроблено триетапну модель інституційної трансформації: короткостроковий етап 2025-2027 (регуляторна гільйотина, цифровізація, формалізація), середньостроковий 2027-2030 (кластеризація, Національна програма насінництва, precision farming), довгостроковий 2030+ (програма LEADER, кооперативний рух, соціальне підприємництво). Подолання інституційних пасток потребує комплексного підходу з урахуванням їх системної взаємозалежності. Ефективність реформ визначається здатністю адаптувати вимоги *acquis communautaire* до національного контексту через механізми інституційного бріколажу. Наукова новизна дослідження полягає

у: розробці комплексної типології інституційних пасток агропродовольчих ринків в умовах воєнного конфлікту, що інтегрує технологічний, ринковий, регуляторний та соціальний виміри деформацій; обґрунтуванні механізму взаємопідсилення пасток через координаційні ефекти та мережеві екстерналії; концептуалізації війни як «критичного розриву», що створює амбівалентний вплив на інституційне середовище; розробці триетапної моделі трансформації на основі методології «точок важеля». Результати можуть бути використані при формуванні Стратегії розвитку аграрного сектору до 2030 року та забезпеченні досягнення Цілей сталого розвитку ООН (ЦСР 2, 8, 12, 16).

Ключові слова: *path dependence; lock-in; critical junctures; leverage points; тіньова економіка; монопсонія; соціальний капітал; кооперативи; Спільна аграрна політика.*

Institutional Determinants of Sustainable Development of Agri-Food Markets in Ukraine: Diagnosis of Traps and Exit Mechanisms

Oksana Zerkina,

PhD in Economics, Associate Professor, Doctoral Candidate, Department of
Market Mechanisms and Structures, State Institution "Institute of Market and
Economic-Ecological Research of the National Academy of Sciences of Ukraine",
Odesa, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-2500-3959>

Abstract: *The study aims to develop a comprehensive typology of inefficient self-reinforcing equilibria in the food sector and to substantiate pathways for overcoming them in the context of post-war economic transformation and European integration. The relevance is determined by the strategic importance of the agri-food sector for the national economy (approximately 59% of foreign exchange earnings*

from exports) and the necessity for scientific support of the adaptation process to the requirements of the EU Common Agricultural Policy. The methodological framework is based on the synthesis of neo-institutional economic theory and social-ecological systems concepts. The analytical framework integrates path dependence approaches, the concept of undesirable resilience, lock-in theory, and institutional bricolage. The leverage points methodology was applied to substantiate the hierarchy of interventions. The empirical base was formed using data from the State Statistics Service, analytical materials from the Ukrainian Agribusiness Club (UCAB), reports from the Kyiv School of Economics (KSE), and World Bank indicators (WGI) for 2019-2024. Five interrelated types of inefficient equilibria were identified: commodity (78% of exports comprise raw materials and primary processing, Economic Complexity Index $ECI = -0,45$, loss of 60-70% of value added), technological (40–60% imported seeds, 65% equipment depreciation, 0.3% of GVA on R&D, soil degradation), regulatory (Regulatory Quality index 0,31, Rule of Law 0,02, over 150 legislative changes annually), shadow economy (30-35% sector informalization, 45% informal employment, 60% cash transactions), and social (15% rural population decline during 2014-2024, poverty rate 32% versus 18% in urban areas, less than 1% of farmers in cooperatives). The systemic nature of trap mutual reinforcement through coordination effects, learning effects, and network externalities was demonstrated. It was established that war as a critical juncture creates an ambivalent impact: it deepens social and commodity traps while simultaneously opening a window of opportunity for reforms through delegitimization of inefficient institutions. Based on the analysis of Central and Eastern European countries' experience, the risks of institutional monocropping, dependent capitalism, and compliance trap were identified. A three-stage transformation model was developed: short-term 2025-2027 (regulatory guillotine, digitalization, formalization), medium-term 2027-2030 (clustering, National Seed Program, precision farming), and long-term 2030+ (LEADER program,

*cooperative movement, social entrepreneurship). Overcoming inefficient equilibria requires a comprehensive approach considering their systemic interdependence. Reform effectiveness is determined by the ability to adapt *acquis communautaire* requirements to the national context through institutional bricolage. The scientific novelty of the study lies in: developing a comprehensive typology of institutional traps in agri-food markets under conditions of military conflict, integrating technological, market, regulatory, and social dimensions of deformations; substantiating the mechanism of trap mutual reinforcement through coordination effects and network externalities; conceptualizing war as a "critical juncture" that creates an ambivalent impact on the institutional environment; developing a three-stage transformation model based on the leverage points methodology. The results can be utilized in formulating the Agricultural Sector Development Strategy until 2030 and ensuring the achievement of UN Sustainable Development Goals (SDGs 2, 8, 12, 16).*

Keywords: *path dependence; lock-in; critical junctures; leverage points; shadow economy; monopsony; social capital; cooperatives; Common Agricultural Policy.*

Постановка проблеми. Агропродовольчий сектор України є системоутворюючим елементом національної економіки, забезпечуючи близько 59% валютних надходжень від експорту та формуючи основу продовольчої безпеки [1]. В умовах повномасштабної агресії та повоєнного відновлення цей сектор набуває стратегічного значення для глобальної продовольчої системи [2]. Водночас трансформаційні процеси характеризуються глибокими інституційними деформаціями. Вітчизняні агропродовольчі ринки демонструють ознаки «інституційних пасток» – стійких неефективних рівноваг, що самовідтворюються через механізми координації та навчання [3; 4]. Ці пастки проявляються у сировинній спеціалізації, тінізації операцій, монопсонічній залежності виробників,

деградації ґрунтів та регуляторній невизначеності [5].

Проблема загострюється в контексті європейської інтеграції, де адаптація до вимог САП ЄС (Спільна аграрна політика Європейського Союзу) вимагає подолання структурних бар'єрів [6]. Досвід країн ЦСЄ (Центральна та Східна Європа) засвідчує, що без цілеспрямованих реформ аграрні економіки ризикують потрапити у «пастку сільської відсталості» [6; 7].

Таким чином, невирішеною проблемою залишається відсутність комплексної типології інституційних пасток та науково обґрунтованих механізмів виходу з них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади дослідження закладено у праці Д. Норта [1], який обґрунтував концепцію path dependence та механізми інституційних змін. Dornelles et al. (2020) запропонували концепцію «небажаної резильєнтності» соціо-екологічних систем, систематизувавши терміни «lock-in», «path dependency», «institutional inertia» [2]. Dupont та Roy (2025) розробили агентно-орієнтовану модель poverty traps, виявивши «подвійний дивіденд» від адресних інтервенцій [3]. Graziano et al. (2021) запропонували модель соціо-екологічних пасток та методологію «точок важеля» (leverage points) [4]. Steenbergen та Warren (2018) дослідили роль «інституційного бріколажу» та громадських посередників у подоланні пасток [5].

Damonte et al. (2025) виявили феномен «інституційної гібридизації» – поєднання формальних та неформальних практик, що підриває зусилля щодо сталого розвитку [6]. Navarro-Valverde et al. (2025) обґрунтували концепцію «вкладених ринків» як альтернативну модель агромаркетингу [7]. Santeramo et al. (2024) систематизували роль сталості в агропродовольчих ланцюгах, виявивши фрагментацію як ключовий бар'єр для досягнення ЦСР [8].

Flachs (2022) запропонував концепцію «дезростання» для альтернативного сільського господарства [9]. Mantino (2021) проаналізував

механізми сільського розвитку в європейському контексті [10]. Buzogány та Varga (2025) дослідили уроки Східного розширення ЄС, виявивши «інституційний монокропінг» та розходження між ліберальною моделлю ЄС і протекціоністським курсом України [11].

Mykhailova et al. (2018) обґрунтували кластерну модель розвитку аграрного сектору України [12]. Zerkina et al. (2022) дослідили інституційне забезпечення ринку хліба, приділивши увагу тіньовим сегментам [13]. Maddah & Hosein (2022) на панельних даних 80 країн виявили негативний вплив інституційної якості на poverty traps [14]. Barbieri et al. (2020) дослідили умови уникнення «пастки середнього доходу» [15].

Аналіз наявних досліджень дозволяє виокремити три методологічні напрями у вивченні інституційних пасток. Перший – класичний неоінституційний підхід (Норт, Артур) – фокусується на механізмах зростаючої віддачі та path dependence, однак розроблявся переважно для стабільних економік і недостатньо враховує екзогенні шоки. Другий – соціо-екологічний (Dornelles et al., Graziano et al., Cinner) – акцентує взаємозв'язок соціальної та екологічної вразливості, проте методологічно орієнтований на локальні спільноти і потребує адаптації до макрорівня національних ринків. Третій – політико-економічний (Buzogány, Varga, Swinnen) – досліджує інституційні трансформації в контексті європейської інтеграції, виявляючи ризики «залежного капіталізму» та «інституційного монокропінгу».

Ключова методологічна розбіжність полягає у трактуванні ролі зовнішніх інтервенцій: якщо неоінституціоналісти наголошують на ендогенності змін та високих витратах виходу з пасток, то дослідники євроінтеграції (Mantino, Navarro-Valverde) демонструють потенціал екзогенного тиску як каталізатора реформ. Водночас концепція «інституційного бріколажу» (Steenbergen, Warren) пропонує синтетичний підхід, акцентуючи роль локальної адаптації зовнішніх впливів. Саме цей

підхід є найбільш релевантним для українського контексту, де формальні інститути співіснують із розгалуженими неформальними практиками.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існуючі концепції [1; 2] розроблялися для стабільних систем. Специфіка агропродовольчих ринків в умовах воєнного конфлікту залишається не дослідженою. Війна створює «подвійний шок» – руйнування існуючих структур та формування нових [3].

Наявні дослідження українського сектору [4; 5] фокусуються на окремих аспектах без системної діагностики механізмів самопідтримання пасток. Відсутня комплексна типологія, що охоплює технологічні, ринкові, регуляторні та соціальні виміри деформацій.

Методологічні підходи [6; 7] недостатньо адаптовані до трансформаційних економік. Концепції «інституційного бріколажу» [8] та «небажаної резильєнтності» [2] потребують операціоналізації для умов співіснування формальних інститутів з неформальними практиками.

Залишається невирішеним узгодження вимог євроінтеграції з національними особливостями [3]. Недостатньо вивчена роль цифровізації у трансформації пасток [9; 10]. Бракує рекомендацій щодо пріоритетності реформ та визначення ефективних «точок важеля» [6].

Метою статті є розробка комплексної типології інституційних пасток на агропродовольчих ринках України та обґрунтування механізмів виходу з них в контексті повоєнного відновлення та європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретико-методологічні засади аналізу інституційних пасток

Концептуальні засади дослідження сформовано у межах неінституційної економічної теорії Дугласа Норта. У праці «Інститути, інституційні зміни та функціонування економіки» (1990) вчений обґрунтував,

що інститути визначають структуру стимулів в економіці та суспільстві [1]. Ключовим внеском є концепція path dependence (залежності від попереднього шляху), яка пояснює збереження неефективних інститутів.

Механізм формування інституційних пасток базується на ефектах зростаючої віддачі (increasing returns), що включають [1; 2]: координаційні ефекти; ефекти навчання; адаптивні очікування; мережеві зовнішні ефекти. В. Артур (1989) розвинув концепцію технологічного lock-in, продемонструвавши, що економічна система може «замкнутися» на стандарті, який не є найефективнішим [2].

Для цілей дослідження розмежовано суміжні поняття: інституційна пастка (institutional trap) – стійка неефективна норма, що самопідтримується через координаційний ефект [3]; lock-in – стан, за якого перехід до альтернативної траєкторії є надмірно витратним [2]; path dependence – властивість, за якої минулі рішення обмежують спектр майбутніх станів [1]; rigidity trap – стан надмірної ефективності, що призводить до втрати адаптивної здатності [4].

Dornelles et al. (2020) запропонували концепцію «небажаної резильєнтності» (undesirable resilience), що пояснює стійкість деградованих систем до трансформації [5]. Концепція соціо-екологічних пасток (Cinner, 2011; Boonstra, de Boer, 2014) акцентує увагу на взаємопідсиленні екологічної деградації та соціальної вразливості [6].

Особливу методологічну цінність має концепція «точок важеля» (leverage points), адаптована Graziano et al. (2021) для агроєкосистем [7]. Автори розрізняють три рівні інтервенцій: поверхневі (субсидії, тарифи); проміжні (правила гри, структура управління); глибинні (парадигма розвитку, цінності). Steenbergen та Warren (2018) дослідили роль «інституційного бріколажу» – творчої адаптації зовнішніх впливів до локального контексту за участі «громадських посередників» [8]. Застосування інституційного аналізу

обґрунтовується тим, що: агропродовольчі ринки є соціально вбудованими структурами; трансформаційний характер економіки обумовлює співіснування інститутів різного походження; агропродовольчий сектор є найбільш чутливим до інституційних деформацій. Для ідентифікації пасток використано критерії [1; 3; 5]: неефективність; стійкість; самопідтримання; високі витрати виходу. На основі проведеного аналізу розроблено концептуальну модель формування інституційних пасток на агропродовольчих ринках (рис. 1). Модель відображає каскадний характер впливу зовнішнього середовища на інституційну структуру ринків, механізми формування пасток та їх типологію для українського контексту.

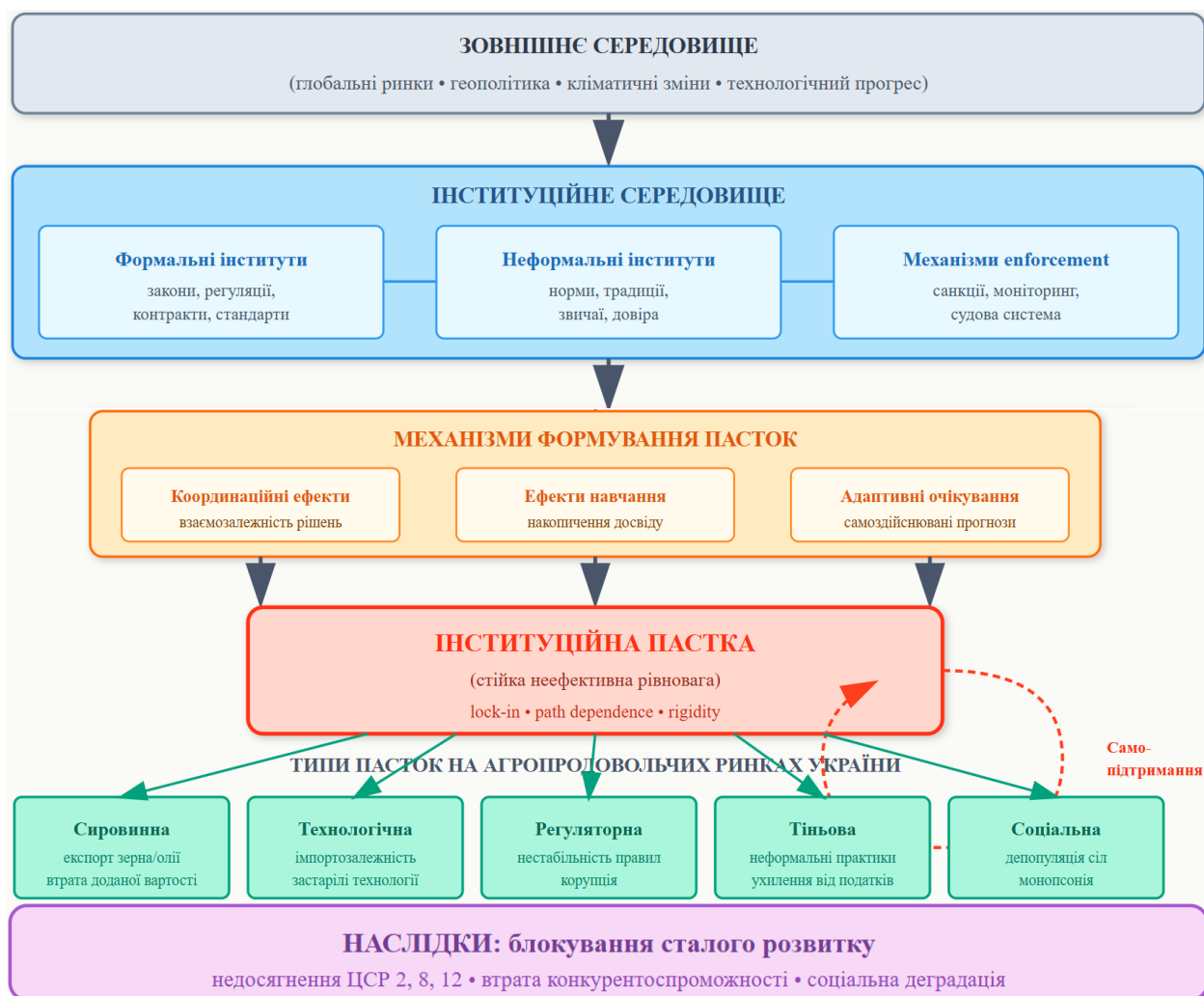

Рис. 1. Концептуальна модель формування інституційних пасток на агропродовольчих ринках

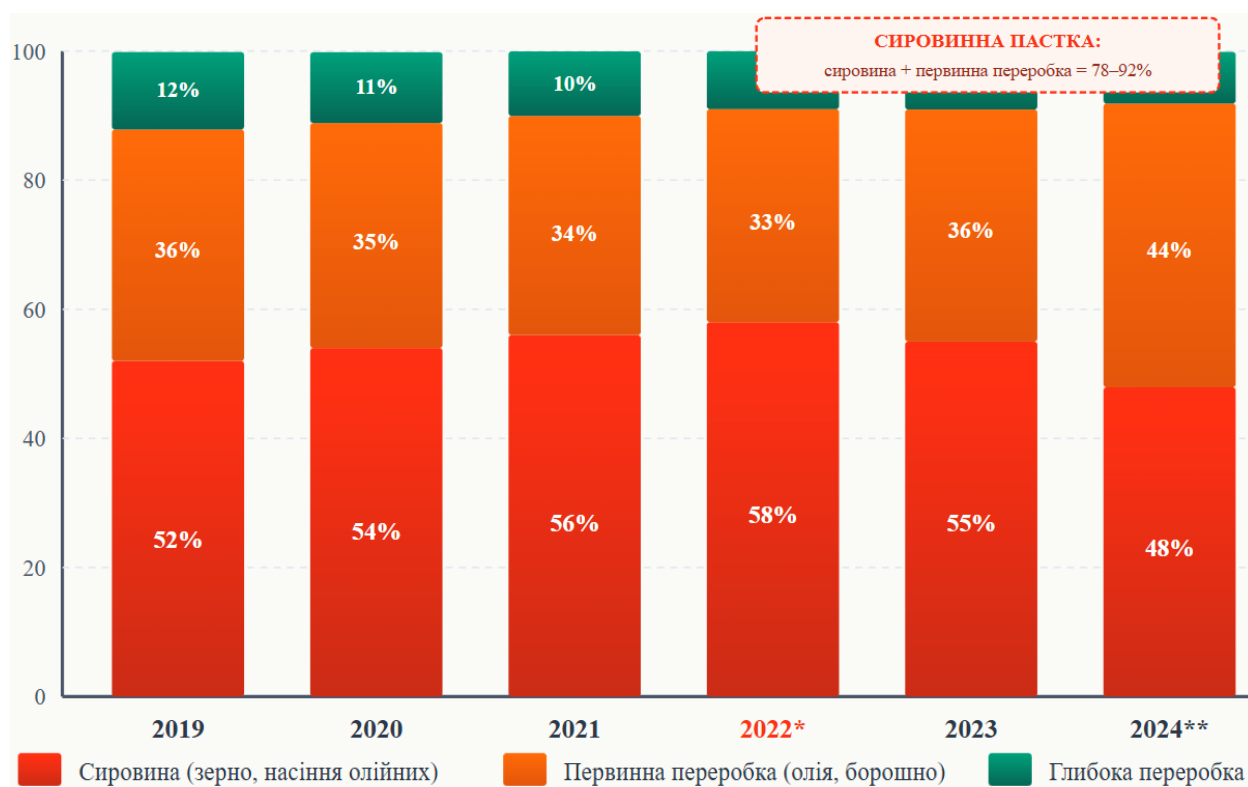
Джерело: розроблено автором на основі [1; 2; 6]

Типологія та діагностика інституційних пасток на агропродовольчих ринках України

На основі методологічної рамки ідентифіковано п'ять взаємопов'язаних типів пасток: сировинну, технологічну, регуляторну, тіньову та соціальну.

Сировинна пастка є найбільш вираженою деформацією. Аналіз структури експорту (рис. 2) демонструє домінування сировини: у 2019–2024 рр. частка сировини та первинної переробки становила 88–92%, глибокої переробки — лише 8–12% [9; 10]. Механізми закріплення включають [10; 11]: інвестиції в елеваторну інфраструктуру (75 млн тонн потужностей); цінові переваги сировини; відсутність переробних потужностей; ефекти навчання та координації. Україна втрачає 60–70% потенційної доданої вартості, індекс ЕСІ = $-0,45$ (2023) [11].

* 2022 – рік повномасштабного вторгнення; ** 2024 – попередні дані

Рис. 2. Структура експорту агропродовольчої продукції України за рівнем переробки (2019–2024 рр.), %

Джерело: побудовано автором за даними Держстату України, UCSAB та Мінагрополітики

Технологічна пастка проявляється у критичній залежності від імпорту: частка імпортного насіння – 40-60% (соняшник – до 70%, кукурудза – 55-60%, овочі – понад 80%), знос техніки – 65%, витрати на R&D – 0,3% ВДВ [12]. Механізм самопідтримання включає: знищення вітчизняної селекції у 1990–2000-х; тривалий цикл створення сортів (10-15 років); ефекти навчання на імпортних технологіях [12; 13]. Критичним наслідком є деградація ґрунтів: вміст гумусу знизився з 4,5-5% до 3,2-3,5% [13].

Регуляторна пастка характеризується нестабільністю правил: індекс Regulatory Quality – 0,31, Rule of Law – 0,02 [14]. Щорічно понад 150 змін законодавства. Особливістю є суперечність формальних та неформальних інститутів, що проявляється у земельних відносинах [14; 15]. Механізм самопідтримання базується на рентоорієнтованій поведінці.

Систематизацію пасток наведено у табл. 1.

Таблиця 1

**Типологія інституційних пасток на агропродовольчих ринках України:
діагностика та індикатори**

Тип пастки	Ключові індикатори	Значення для України (2023–2024)	Механізм самопідтримання	Наслідки для сталого розвитку	Бар'єри виходу
Сировинна пастка (commodity trap) ЦСР 8, 9, 12	Частка сировини в експорті АПК. Частка переробленої продукції. Індекс складності експорту.	78% - сировина та первинна переробка. 8% - глибока переробка. ECI = –0,45 (2023).	Інвестиції в елеваторну інфраструктуру. Цінові переваги сировини на світових ринках. Відсутність переробних потужностей.	Втрата 60-70% доданої вартості. Вразливість до цінових шоків. Низька зайнятість у переробці.	Капіталомісткість переробки. Вимоги до якості сировини. Конкуренція з імпортом.
Технологічна пастка (technology trap) ЦСР 2, 9, 15	Імпортозалежність за насінням. Знос основних засобів. Витрати на R&D в АПК.	40-60% імпортного насіння. 65% зносу техніки. 0,3% ВДВ на R&D.	Відсутність вітчизняної селекції. Ефекти навчання на імпортних технологіях. Низька рентабельність інновацій.	Валютні витоки (2+ млрд USD/рік). Продовольча вразливість. Деградація ґрунтів.	Тривалий цикл селекції (10–15 років). Патентний захист. Брак кадрів.
Регуляторна пастка (regulatory trap) ЦСР 16	Індекс регуляторної якості (WGI). Кількість регуляторних змін/рік. Індекс верховенства права.	0,31 (WGI, 2023). 150+ змін законодавства/рік. 0,02 (Rule of Law).	Рентоорієнтована поведінка. Адаптація до невизначеності. Лобізм великого бізнесу.	Інвестиційна непривабливість. Високі транзакційні витрати. Тінізація.	Політична нестабільність. Слабкість судової системи. Корупційні мережі.

Тіньова пастка (shadow economy trap) ЦСР 8, 16	Рівень тінізації АПК Частка неформальної зайнятості Обсяг готівкових розрахунків	30-35% тіньового сектору 45% неформальної зайнятості 60%+ готівкових операцій	Низькі транзакційні витрати тіні Слабкий контроль Соціальна прийнятність	Втрати бюджету (50+ млрд грн/рік) Деформація конкуренції Соціальна незахищеність	Адаптовані бізнес-моделі Корупційний симбіоз Низька довіра до держави
Соціальна пастка (social trap) ЦСР 1, 8, 10, 11	Темпи депопуляції сіл Рівень бідності сільського населення Індекс соціального капіталу	–15% населення за 2014–2024 32% бідності (vs 18% міста) Низький рівень довіри	Відсутність робочих місць Монопсонія агрохолдингів Руйнування інфраструктури	Занепад сільських громад Втрата людського капіталу Соціальна напруженість	Демографічна інерція Низька мобільність Слабкість ОТГ

Джерело: систематизовано автором на основі [1-8]

Тіньова пастка є продовженням регуляторної: рівень тінізації АПК – 30–35%, неформальна зайнятість – 45%, готівкові розрахунки – понад 60% [15]. Механізми відтворення: низькі транзакційні витрати тіні; слабкість контролю; соціальна прийнятність; корупційний симбіоз. Втрати бюджету – понад 50 млрд грн щорічно.

Соціальна пастка проявляється у депопуляції сільських територій: скорочення населення на 15% за 2014-2024 рр., бідність – 32% (проти 18% у містах) [9]. Механізм пов'язаний із монопсонічною залежністю від агрохолдингів [16]. Руйнування соціального капіталу: менше 1% фермерів у кооперативах (проти 30–50% у ЄС) [16; 17].

Ідентифіковані пастки є взаємопов'язаними: сировинна обмежує попит на кваліфіковану робочу силу, поглиблюючи соціальну; регуляторна невизначеність стимулює тінізацію; тіньова економіка підриває фінансування соціальної інфраструктури. Ця системна взаємозалежність вимагає комплексного підходу до реформ.

Вплив воєнного конфлікту на інституційне середовище агропродовольчого сектору

Повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року стало безпрецедентним екзогенним шоком для агропродовольчого сектору. Відповідно до теорії Д. Норта [1], такі «критичні розриви» (critical junctures)

можуть як посилювати інституційні пастки, так і створювати «вікна можливостей» для їх подолання.

Фізичне знищення потужностей є найбільш очевидним наслідком війни. За даними KSE, прямі збитки аграрного сектору оцінюються у 80+ млрд доларів [18]. Знищено понад 30% олійноекстракційних заводів, 25% зернозберігальних потужностей, 15% тваринницьких комплексів.

Порушення логістичних ланцюгів набуло критичного характеру з блокуванням чорноморських портів. До вторгнення через них експортувалося понад 90% зернових. Блокада призвела до зростання логістичних витрат у 3–5 разів [19]. «Зернова угода» (липень 2022 — липень 2023) частково відновила морський експорт. Розвиток дунайських портів (Ізмаїл, Рені) частково компенсував втрати. Мінна загроза є довгостроковим викликом. За оцінками ДСНС, потенційно замінованими є до 30% території (174 тис. км²) [20]. Розмінування може тривати 30–50 років, створюючи специфічну «мінну пастку». Війна прискорила концентрацію на ринках. За оцінками USAID, частка агрохолдингів у виробництві зернових зросла з 35% (2021) до 42% (2024) [19]. Зміна географії виробництва та експорту має довгострокові наслідки: виробництво зміщується на захід, експортні потоки переорієнтовуються на Дунай та сухопутні маршрути [21].

Адаптаційні стратегії демонструють високу резильєнтність сектору. Посівна 2022 року проведена на 80% площ, 2023–2024 — на 85–90%. Виробники адаптувалися через скорочення високовитратних культур, перехід на вітчизняні ресурси, диверсифікацію каналів збуту [19; 21].

Війна створила «вікно можливостей» для реформ через делегітимізацію неефективних інститутів. Громадський запит на прозорість різко зріс, що проявляється у підтримці НАБУ, САП, ВАКС [22]. Цифровізація прискорила: Дія.Бізнес, е-ТТН, єдиний рахунок спростили процедури та підвищили прозорість. Формується культура безготівкових розрахунків, що

підриває тіньову пастку [22]. Роль міжнародної підтримки є критичною. Ukraine Facility (50 млрд євро на 2024–2027 pp.) обумовлює фінансування виконанням реформ. Водночас існує ризик «імпорту інститутів» без адаптації до українського контексту [17; 22]. Отримання статусу кандидата ЄС (червень 2022) та початок переговорів (грудень 2023) створює зовнішній «якір» для реформ. Проте, як демонструє досвід країн ЦСЄ [17], адаптація до вимог ЄС може супроводжуватися формуванням «пасток відповідності».

Систематизацію впливу війни наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Вплив війни на інституційні пастки агропродовольчого сектору

Тип пастки	Загрози посилення пастки	Конкретні прояви (2022–2024)	Можливості подолання	Механізми реалізації можливостей	Оцінка балансу
Сировинна пастка	Руйнування переробних потужностей. Орієнтація на швидкий експорт сировини для отримання валюти. Втрата доступу до портів (2022).	Знищено 30% олійноекстракційних заводів. Зростання частки сировини в експорті до 58% (2022). Переорієнтація на залізничний експорт.	Програми відновлення з акцентом на переробку. Вимоги ЄС щодо якості та простежуваності. Диверсифікація ринків збуту.	Ukraine Facility (50 млрд євро). Grain from Ukraine ЄБРР: кредитування переробки. Acquis communautaire	Помірно негативний (–1)
Технологічна пастка	Втрата доступу до імпорتنних ресурсів. Знищення насінневих фондів та селекційних станцій. Скорочення інвестицій у R&D.	Дефіцит насіння (2022–2023). Руйнування 15+ дослідних станцій. Зниження врожайності на 20–30%.	Локалізація виробництва критичних ресурсів. Розвиток вітчизняної селекції. Трансфер технологій від партнерів.	Національна програма насінництва. Партнерство з Corteva, Syngenta. Гранти ЄС на інновації. Agri-tech стартапи.	Нейтральний (0)
Регуляторна пастка	Посилення ручного управління. Надзвичайні повноваження. Призупинення реформ.	Воєнний стан: обмеження прав. Мораторій на перевірки бізнесу. Ручне регулювання цін (2022).	Дерегуляція під тиском війни. Цифровізація адмінпослуг. Тиск ЄС на антикорупційні реформи.	Дія.Бізнес, e-Резидент. НАЗК, САП, ВАКС. Умови Ukraine Facility. Скринінг acquis.	Помірно позитивний (+1)
Тіньова пастка	Зростання неформальних практик в умовах кризи. Послаблення контролю. Готівкова економіка біженців.	Зростання тіньового сегменту на 5–7%. Контрабанда зерна (2022–2023). Неоформлена зайнятість переселенців.	Запровадження електронних систем. Міжнародний моніторинг допомоги. Безготівкові розрахунки.	Єдиний рахунок, e-ТТН. Прозорість грантів. (DREAM) Cashless Ukraine Податкові стимули легалізації.	Нейтральний (0)

ЗДОБУТКИ ЕКОНОМІКИ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА ІННОВАЦІЇ

Соціальна пастка	Масова міграція населення. Руйнування сільських громад. Втрата людського капіталу.	6+ млн зовнішніх біженців. 4+ млн внутрішньо переміщених. Руйнування 1000+ сіл. Загибель фермерів.	Програми повернення. Розвиток соціальної інфраструктури. Кооперація для відновлення.	EU4Business USAID агропрограми. Ветеранські програми. LEADER в Україні.	Негативний (-2)
Загальна оцінка:		Війна створює амбівалентний вплив: посилює окремі пастки (соціальна, сировинна), але відкриває "вікна можливостей" для інституційних реформ (регуляторна). Загальний баланс: -2 (помірно негативний з потенціалом покращення за умови ефективного використання можливостей)			

Джерело: розроблено автором на основі даних KSE, UCAB, Світового банку, Міністерства аграрної політики України [18-22]. Примітка: Оцінка балансу за шкалою від -3 (критичне посилення пастки) до +3 (значні можливості подолання)

Війна створює амбівалентний вплив: посилює соціальну та сировинну пастки, але відкриває «вікна можливостей» для реформ у регуляторній сфері.

Європейська інтеграція: ризики та можливості для подолання інституційних деформацій

Європейська інтеграція є ключовим зовнішнім фактором трансформації агропродовольчого сектору. Аналіз досвіду країн ЦСЄ дозволяє ідентифікувати можливості та загрози для України.

Buzogány та Varga (2025) виявили феномен «інституційного монокропінгу» – некритичного перенесення рішень ЄС без урахування специфіки країн-кандидатів [11]. Результатом стала асиметрична інтеграція: малі фермери ЦСЄ опинилися у не вигідному становищі порівняно з високосубсидованими виробниками «старої» Європи.

Феномен «залежного капіталізму» проявляється у домінуванні ТНК у переробці та торгівлі [23]. До 60–70% доданої вартості в агросекторі Польщі та Угорщини створюється підприємствами з іноземним капіталом. Водночас успішні практики адаптації демонструють Польща (програми Pillar II), Чехія та Словаччина (збереження великотоварного виробництва), Балтія (органічне виробництво) [24]. Ключовим фактором успіху була здатність адаптувати вимоги ЄС через «інституційний бріколаж» [8].

Директиви ЄС формують базові вимоги для України. Регламент 2017/625 та Regulation 178/2002 встановлюють принципи контролю харчових продуктів [25]. Повна відповідність *acquis* у сфері SPS потребуватиме 2–3 млрд євро протягом 5–7 років. Система НАССР впроваджена лише частково — переважно на великих експортних підприємствах.

Екологічні вимоги Green Deal та Farm to Fork є найбільш проблематичними: скорочення пестицидів на 50%, добрив на 20%, 25% площ під органікою до 2030 року [26]. Для України це може призвести до зниження врожайності, але відкриває можливості для «зеленого» брендингу.

«Пастка відповідності» (*compliance trap*) виникає, коли витрати на досягнення стандартів перевищують вигоди від доступу до ринку [17]. Малі виробники ризикують бути витісненими: у країнах ЦСЄ їх кількість скоротилася на 30–50% за перші 10 років членства.

Асиметрія конкурентних умов є структурною проблемою: прямі виплати в ЄС – 250–300 євро/га, в Україні – 20–30 євро/га [24]. Загроза «подвійних стандартів» проявилася у подіях 2023–2024 років (блокада польськими фермерами, заборони імпорту) [17].

Доступ до ринку ЄС (450 млн споживачів) є ключовою можливістю. Експорт до ЄС зріс з 7,7 млрд євро (2021) до 12,5 млрд євро (2023) [19]. Фінансування Ukraine Facility (50 млрд євро) обумовлене реформами [22]. Програма LEADER може стати інструментом подолання соціальної пастки.

Трансфер практик через Twinning та TAIEХ охоплює розбудову інфраструктури, навчання, впровадження систем якості [25]. Перспектива участі у САП відкриває можливості: прямі виплати (Pillar I) стабілізують доходи, програми Pillar II фінансують диверсифікацію, *eco-schemes* стимулюють сталі практики [26].

Європейська інтеграція є амбівалентним процесом: створює можливості через доступ до ринків, фінансування та практик, але несе ризики нових пасток

(«відповідності», «залежного капіталізму», «субсидійної»). Успіх залежить від здатності адаптувати вимоги ЄС до національного контексту та захистити інтереси малих виробників.

Механізми виходу з інституційних пасток: концептуальна модель та практичні рекомендації

На основі діагностики інституційних пасток та аналізу впливу війни й європейської інтеграції розроблено концептуальну модель механізмів виходу з пасток, що інтегрує теоретичні підходи (leverage points, critical junctures, інституційний бріколаж) з практичними інструментами трансформації.

Концепція «точок важеля» Graziano et al. (2021) пропонує ієрархію інтервенцій [4]: поверхневі (субсидії, тарифи) – легко імплементуються, але мають обмежений ефект; середні (зміна регуляцій, enforcement) – потребують більше ресурсів, але забезпечують стійкіші зміни; глибокі (трансформація цінностей, соціального капіталу) – найскладніші, але забезпечують фундаментальну зміну системи.

«Критичні розриви» (critical junctures) за Д. Нортон відкривають «вікна можливостей» для виходу з path dependence [1]. Війна та євроінтеграція є такими розривами для України – вони делегітимізують неефективні інститути та створюють запит на реформи. Інституційний бріколаж (Steenbergen et al., 2018) передбачає адаптацію зовнішніх вимог до локального контексту через «брокерів» [5]. Для України це означає адаптацію *acquis communautaire*, а не механічне копіювання.

Подолання сировинної пастки потребує вертикальної інтеграції: формування кластерів «виробництво-переробка-збут»; технологічні парки харчової промисловості; брендинг «Made in Ukraine» та «Ukrainian Organic»; диференційована підтримка експорту переробленої продукції. Цільовий орієнтир – збільшення частки переробки з 22% до 40% до 2030 року.

Вихід з технологічної пастки – довгострокове завдання: Національна

програма насінництва; локалізація виробництва ЗЗР та добрив; агротехнологічні хаби на базі університетів; програма precision farming; підтримка агротех-стартапів. Часовий горизонт – 10-15 років, перші результати (50% вітчизняного насіння) досяжні до 2030 року.

Регуляторна пастка найбільш піддатлива до реформ: «регуляторна гільйотина»; цифровізація (Дія.Бізнес, е-ТТН, земельний кадастр); посилення НАБУ, САП, ВАКС; судова реформа; імплементація acquis. Умовність Ukraine Facility створює зовнішній тиск на реформи.

Подолання тіньової пастки потребує балансу контролю та стимулів: електронні системи обліку (е-ТТН, РРО); безготівкові розрахунки (Cashless Ukraine); податкова амністія з умовами легалізації; спрощене соціальне страхування для с/г працівників; збереження четвертої групи єдиного податку.

Соціальна пастка – найскладніша: програма LEADER; підтримка кооперативів (гранти, пільгове кредитування); соціальне підприємництво; ветеранські програми; інвестиції в сільську інфраструктуру. Цільовий орієнтир – 15% фермерів у кооперативах до 2035 року.

Послідовність реформ: перший етап (2025-2027) – регуляторна та тіньова пастки через дерегуляцію, цифровізацію, формалізацію; другий етап (2027-2030) – сировинна та технологічна через інвестиції в переробку, кластеризацію, R&D; третій етап (2030+) – соціальна через розбудову соціального капіталу, кооперацію, LEADER.

Координація між рівнями управління: національний (КМУ, міністерства) – формування політики, координація з донорами; регіональний (ОДА) – реалізація програм, кластери; місцевий (ОТГ) – LEADER, кооперативи, інфраструктура; бізнес-асоціації (UCAB) – зворотний зв'язок.

Роль міжнародних партнерів: ЄС (Ukraine Facility, acquis) – зовнішній «якір»; USAID – технічна допомога; ЄБРР, ЄІБ – інвестиційні проєкти; FAO, Світовий банк – експертиза. Критично важлива координація донорів.

Короткострокові заходи (2025–2027): скасування 30% застарілих регактів; впровадження е-ТТН, єдиного рахунку; оцифрування земельного кадастру; податкова амністія; 20 пілотних LEADER-груп; Фонд підтримки кооперативів.

Середньострокові заходи (2027–2030): Національна програма переробки (50 проєктів); 5 агротехнологічних парків; 10 кластерів; Національна програма насінництва; precision farming (30% площ); масштабування LEADER (100 громад); брендинг «Ukrainian Organic».

Довгострокові орієнтири (2030–2035): членство в ЄС та участь у САП; 40% переробки в експорті; 15% фермерів у кооперативах; бідність на селі – 20%; 15% органічних площ; відповідність Green Deal; 500 соціальних підприємств; інтеграція 50 тис. ветеранів.

Успіх моделі залежить від: політичної волі; координації між рівнями управління та донорами; залучення бізнесу та громадянського суспільства; адаптивності до змін; систематичного моніторингу. За цих умов Україна має шанс використати «вікно можливостей» для виходу з інституційних пасток та переходу до сталого розвитку.

Висновки. Синтез неоінституційної економіки та соціо-екологічних досліджень дозволив сформулювати аналітичну рамку для дослідження інституційних деформацій агропродовольчого сектору. Інтеграція концепцій path dependence, небажаної резильєнтності та інституційного бріколажу забезпечила багатовимірне розуміння механізмів формування неефективних рівноваг. Методологія «точок важеля» виявилася продуктивною для обґрунтування ієрархії інтервенцій.

Наукова новизна дослідження полягає у розробці оригінальної типології п'яти інституційних пасток, специфічних для агропродовольчих ринків трансформаційних економік в умовах воєнного конфлікту. Вперше застосовано інтегрований підхід, що поєднує концепції path dependence,

небажаної резильєнтності та критичних розривів для пояснення стійкості неефективних рівноваг. Авторським внеском є обґрунтування триетапної моделі виходу з пасток на основі методології leverage points з урахуванням специфіки європейської інтеграції України.

Діагностика виявила п'ять взаємопов'язаних типів пасток: сировинну (втрата доданої вартості через експорт необробленої продукції), технологічну (залежність від імпорту та деградація ґрунтів), регуляторну (нестабільність правил та суперечність формальних і неформальних інститутів), тіньову (неформалізація господарських операцій) та соціальну (депопуляція сільських територій і руйнування соціального капіталу). Ключовою характеристикою є взаємопідсилення пасток, що вимагає комплексного підходу до реформування.

Воєнний конфлікт має амбівалентний вплив: посилив соціальну та сировинну пастки, водночас створивши «вікно можливостей» для реформ через делегітимізацію неефективних практик, прискорену цифровізацію та зовнішній тиск партнерів.

Європейська інтеграція є двоїстим фактором: відкриває доступ до ринку, фінансування та кращих практик, але несе ризики нових пасток – «відповідності», «залежного капіталізму», «субсидійної». Успіх залежить від здатності адаптувати вимоги ЄС до національного контексту через інституційний бріколаж.

Розроблена модель передбачає поетапну трансформацію: короткостроковий етап (2025–2027) – подолання регуляторної та тіньової пасток через дерегуляцію, цифровізацію, формалізацію; середньостроковий (2027–2030) – вихід із сировинної та технологічної через інвестиції в переробку, кластеризацію, R&D; довгостроковий (після 2030) – подолання соціальної пастки через розбудову соціального капіталу та кооперацію.

Практичне значення полягає у можливості використання при

формуванні Стратегії розвитку аграрного сектору до 2030 року. Реалізація рекомендацій сприятиме досягненню ЦСР у сферах продовольчої безпеки, гідної праці, сталого споживання.

Подальших досліджень потребують: емпірична верифікація типології на окремих продуктових ринках; кількісна оцінка втрат від пасток; регіональна диференціація деформацій; роль цифрових технологій; моделювання сценаріїв залежно від умов вступу до ЄС.

Список використаних джерел

1. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 152 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
2. Dornelles A. Z., Boyd E., Nunes R. J.,"; others. Towards a bridging concept for undesirable resilience in social-ecological systems. *Global Sustainability*. 2020. Vol. 3. P. e20. DOI: <https://doi.org/10.1017/sus.2020.15>
3. Dupont C., Roy D. Emergent poverty traps at multiple levels impede social mobility. *Humanities & Social Sciences Communications*. 2025. Vol. 12, No. 1. P. 1777. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-025-06089-9>
4. Graziano M., Giorgi A., Feijoó C. Multiple stressors and social-ecological traps in Pampean streams (Argentina): A conceptual model. *Science of the Total Environment*. 2021. Vol. 765. P. 142785. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142785>
5. Steenbergen D. J., Warren C. Implementing Strategies to Overcome Social-Ecological Traps: The Role of Community Brokers and Institutional Bricolage in a Locally Managed Marine Area. *Ecology and Society*. 2018. Vol. 23, No. 3. URL: <https://www.jstor.org/stable/26799134> (дата звернення: 10.10.2025).

6. Damonte G. H., Kluger L. C., Gonzales I. E. Intertwined realities — hybrid institutions in the Peruvian fisheries and aquaculture sectors. *Maritime Studies*. 2023. Vol. 22. P. 20. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40152-023-00309-1>
7. Navarro-Valverde F. A., Özen N. Ö. Neo-endogenous development initiatives tackling rural depopulation. The case of LEADER in Spain's Andalusian region. *European Planning Studies*. 2025. Vol. 33, No. 7. P. 1222–1240. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2025.2496415>
8. Santeramo F. G., Jelliffe J., Hoekman B. M. Agri-food value chains and the global food dollar: the role of trade and services : EUI RSC Working Paper No. 2024/36. Florence : European University Institute, 2024. URL: <https://hdl.handle.net/1814/77177> (дата звернення: 10.10.2025).
9. Flachs A. Cultivating Knowledge: Biotechnology, Sustainability, and the Human Cost of Cotton Capitalism in India. Tucson : University of Arizona Press, 2021. URL: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/47826> (дата звернення: 10.10.2025).
10. Mantino F. The Reform of EU Rural Development Policy and the Challenges Ahead : Notre Europe Policy Paper No. 40. Paris : Notre Europe, 2010. URL: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/49294/1/MPRA_paper_49294.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
11. Buzogány A., Varga M. Breaking the rural underdevelopment trap? Eastern Enlargement, agricultural policy and lessons for Ukraine. *Journal of European Public Policy*. 2025. Vol. 32, No. 12. P. 2914–2935. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501763.2025.2486079>
12. Mykhailova L., Stoyanets N., Mykhailov A., Kharchenko T. Sustainable development of the Ukrainian agrarian sector: perspectives and challenges. *Problems and Perspectives in Management*. 2018. Vol. 16, No. 3. P. 28–39. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.16\(3\).2018.03](https://doi.org/10.21511/ppm.16(3).2018.03)

13. Зеркіна О., Нікішина О., Бондаренко С., Маковоз О., Дурбалова Н. Інституційне забезпечення формування відтворювальної логістики на ринку хліба та хлібобулочних виробів України. *Agricultural and Resource Economics*. 2022. Vol. 8, No. 3. P. 153–177. DOI: <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.03.08>
14. Maddah M., Hosein M. Institutional Quality, Natural Resources and Human Development. *Asian Journal of Sociological Research*. 2022. Vol. 5, No. 1. P. 202–209. URL: <https://journalsociology.com/index.php/AJSR/article/view/72> (дата звернення: 10.10.2025).
15. Barbieri N., Perruchas F., Consoli D. Specialization, diversification, and environmental technology life cycle. *Economic Geography*. 2020. Vol. 96, No. 2. P. 161–186. DOI: <https://doi.org/10.1080/00130095.2020.1721279>
16. Kravchenko V. The twilight of agro-holdings: how the war transforms the agriculture of Ukraine. *Mind.ua*. 2022. August 5. URL: <https://mind.ua/publications/20245291-sutinki-agroholdingiv-yak-vijna-transformue-silske-gospodarstvo-ukrayini> (дата звернення: 10.10.2025).
17. Lissitsa A., Odening M. Efficiency and total factor productivity in Ukrainian agriculture in transition. *Agricultural Economics*. 2005. Vol. 32, No. 3. P. 311–325. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1574-0862.2005.00062.x>
18. The damage to Ukraine's agricultural sector and land resources in the event of a full-scale war amounted to \$8.7 billion / Kyiv School of Economics. Kyiv : KSE Institute, 2023. URL: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-damage-to-ukraine-s-agricultural-sector/> (дата звернення: 10.10.2025).
19. Русан В., Жураковська Л. Ключові виклики для аграрного сектору та основні завдання державної аграрної політики на 2025 рік : аналіт. записка. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2025. 8 с. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/klyuchovi-vyklyky-dlya-ahrarnoho-sektoru> (дата звернення: 10.10.2025).

20. Худякова О. ДСНС: Близько 23% території України потребує розмінування. *Deutsche Welle*. 2025. 13 листопада. URL: <https://www.dw.com/uk/dsns-blyzko-23-terytorii-ukrainy-potrebuie-rozminuvannia/a-70770123> (дата звернення: 10.10.2025).
21. Dorosh O., Kupriianchuk I., Dorosh Y., Butenko Y. Ukrainian agriculture in times of war: Analysis of support programmes. *Studies in Agricultural Economics*. 2024. Vol. 126, No. 2. P. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.7896/j.2875>
22. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. *Official Journal of the European Union*. 2024. L 792. P. 1–51. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj> (дата звернення: 10.10.2025).
23. Swinnen J. F. M., Vranken L. Land & EU Accession: Review of the Transitional Restrictions by New Member States on the Acquisition of Agricultural Real Estate : CEPS Paperbacks. Brussels : Centre for European Policy Studies, 2009. URL: <https://ssrn.com/abstract=1331366> (дата звернення: 10.10.2025).
24. Evaluation of the impact of the CAP on generational renewal, local development and jobs in rural areas / European Commission. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2019. URL: <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-evaluation> (дата звернення: 10.10.2025).
25. Regulation (EU) 2017/625 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law. *Official Journal of the European Union*. 2017. L 95. P. 1–142. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/625/oj> (дата звернення: 10.10.2025).
26. A Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system : Communication from the Commission COM(2020) 381 final

/ European Commission. Brussels, 2020. 23 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381> (дата звернення: 10.10.2025).

References

1. North D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 152 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
2. Dornelles A.Z., Boyd E., Nunes R.J.,"; others. (2020). Towards a bridging concept for undesirable resilience in social-ecological systems. *Global Sustainability*, vol. 3, art. e20. DOI: <https://doi.org/10.1017/sus.2020.15>
3. Dupont C., Roy D. (2025). Emergent poverty traps at multiple levels impede social mobility. *Humanities & Social Sciences Communications*, vol. 12, no. 1, art. 1777. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41599-025-06089-9>
4. Graziano M., Giorgi A., Feijoó C. (2021). Multiple stressors and social-ecological traps in Pampean streams (Argentina): A conceptual model. *Science of the Total Environment*, vol. 765, art. 142785. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142785>
5. Steenbergen D.J., Warren C. (2018). Implementing Strategies to Overcome Social-Ecological Traps: The Role of Community Brokers and Institutional Bricolage in a Locally Managed Marine Area. *Ecology and Society*, vol. 23, no. 3. Available at: <https://www.jstor.org/stable/26799134> (accessed: 10.10.2025).
6. Damonte G.H., Kluger L.C., Gonzales I.E. (2023). Intertwined realities — hybrid institutions in the Peruvian fisheries and aquaculture sectors. *Maritime Studies*, vol. 22, art. 20. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40152-023-00309-1>
7. Navarro-Valverde F.A., Özen N.Ö. (2025). Neo-endogenous development initiatives tackling rural depopulation. The case of LEADER in Spain's Andalusian region. *European Planning Studies*, vol. 33, no. 7, pp. 1222–1240. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2025.2496415>
8. Santeramo F.G., Jelliffe J., Hoekman B.M. (2024). Agri-food value chains and the global food dollar: The role of trade and services. EUI RSC Working Paper,

- no. 2024/36. Florence: European University Institute. Available at: <https://hdl.handle.net/1814/77177> (accessed: 10.10.2025).
9. Flachs A. (2021). *Cultivating Knowledge: Biotechnology, Sustainability, and the Human Cost of Cotton Capitalism in India*. Tucson: University of Arizona Press. Available at: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/47826> (accessed: 10.10.2025).
10. Mantino F. (2010). *The Reform of EU Rural Development Policy and the Challenges Ahead*. Notre Europe Policy Paper, no. 40. Paris: Notre Europe. Available at: https://mpira.ub.uni-muenchen.de/49294/1/MPRA_paper_49294.pdf (accessed: 10.10.2025).
11. Buzogány A., Varga M. (2025). Breaking the rural underdevelopment trap? Eastern Enlargement, agricultural policy and lessons for Ukraine. *Journal of European Public Policy*, vol. 32, no. 12, pp. 2914–2935. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501763.2025.2486079>
12. Mykhailova L., Stoyanets N., Mykhailov A., Kharchenko T. (2018). Sustainable development of the Ukrainian agrarian sector: perspectives and challenges. *Problems and Perspectives in Management*, vol. 16, no. 3, pp. 28–39. DOI: [https://doi.org/10.21511/ppm.16\(3\).2018.03](https://doi.org/10.21511/ppm.16(3).2018.03)
13. Zerkina O., Nikishyna O., Bondarenko S., Makovoz O., Durbalova N. (2022). Instytutsiine zabezpechennia formuvannia vidtvoriuvalnoi lohistyky na rynku khliba ta khlibobulochnykh vyrobiv Ukrainy [Institutional support for the formation of reproductive logistics in the bread and bakery market of Ukraine]. *Agricultural and Resource Economics*, vol. 8, no. 3, pp. 153–177. DOI: <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.03.08>
14. Maddah M., Hosein M. (2022). Institutional Quality, Natural Resources and Human Development. *Asian Journal of Sociological Research*, vol. 5, no. 1, pp. 202–209. Available at: <https://journalsociology.com/index.php/AJSR/article/view/72> (accessed: 10.10.2025).
15. Barbieri N., Perruchas F., Consoli D. (2020). Specialization, diversification,

and environmental technology life cycle. *Economic Geography*, vol. 96, no. 2, pp. 161–186. DOI: <https://doi.org/10.1080/00130095.2020.1721279>

16. Kravchenko V. (2022). Sutinky ahrokhodyniv: yak viina transformuie silske gospodarstvo Ukrainy [The twilight of agro-holdings: how the war transforms the agriculture of Ukraine]. *Mind.ua*, August 5. Available at: <https://mind.ua/publications/20245291> (accessed: 10.10.2025).

17. Lissitsa A., Odening M. (2005). Efficiency and total factor productivity in Ukrainian agriculture in transition. *Agricultural Economics*, vol. 32, no. 3, pp. 311–325. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1574-0862.2005.00062.x>

18. Kyiv School of Economics (2023). The damage to Ukraine's agricultural sector and land resources in the event of a full-scale war amounted to \$8.7 billion. Kyiv: KSE Institute. Available at: <https://kse.ua/about-the-school/news/the-damage-to-ukraine-s-agricultural-sector/> (accessed: 10.10.2025).

19. Rusan V., Zhurakovska L. (2025). Kliuchovi vyklyky dlia ahrarynoho sektoru ta osnovni zavdannia derzhavnoi ahrarynoi polityky na 2025 rik [Key challenges for the agricultural sector and main tasks of state agricultural policy for 2025]. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 8 p. Available at: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/klyuchovi-vyklyky-dlya-ahrarynoho-sektoru> (accessed: 10.10.2025).

20. Khudiakova O. (2025). DSNS: Blyzko 23% terytorii Ukrainy potrebuie rozminuvannia [SES: About 23% of Ukraine's territory needs demining]. *Deutsche Welle*, November 13. Available at: <https://www.dw.com/uk/dsns-blyzko-23-terytorii-ukrainy-potrebuie-rozminuvannia/a-70770123> (accessed: 10.10.2025).

21. Dorosh O., Kupriianchuk I., Dorosh Y., Butenko Y. (2024). Ukrainian agriculture in times of war: Analysis of support programmes. *Studies in Agricultural Economics*, vol. 126, no. 2, pp. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.7896/j.2875>

22. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility (2024). *Official Journal of the European Union*, L 792, pp. 1–51. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj> (accessed: 10.10.2025).

23. Swinnen J.F.M., Vranken L. (2009). Land & EU Accession: Review of the Transitional Restrictions by New Member States on the Acquisition of Agricultural Real Estate. CEPS Paperbacks. Brussels: Centre for European Policy Studies. Available at: <https://ssrn.com/abstract=1331366> (accessed: 10.10.2025).
24. European Commission (2019). Evaluation of the impact of the CAP on generational renewal, local development and jobs in rural areas. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Available at: <https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/cap-evaluation> (accessed: 10.10.2025).
25. Regulation (EU) 2017/625 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on official controls performed to ensure the verification of compliance with feed and food law (2017). *Official Journal of the European Union*, L 95, pp. 1–142. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2017/625/oj> (accessed: 10.10.2025).
26. European Commission (2020). A Farm to Fork Strategy for a fair, healthy and environmentally-friendly food system. COM(2020) 381 final. Brussels, 23 p. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381> (accessed: 10.10.2025).